КНИГА І

1[1]

Фронтон своєму Цезареві.

[...][2] Отже, чимшвидше пришлю тобі перепис цієї книги.

Бувай здоров, Цезарю. Смійся, радій життю, втішайся своїми прекрасними батьками[3] й своїм видатним хистом.

2

Марк Цезар Маркові Фронтонові, своєму наставникові.

1 Яким іще словом обізвати цю мою долю, як іще доріknути цій моїй суворій потребі, що тримає мене отут на прив'язі; що гнітить душу тугою й обтяжує її стількома клопотами; що не дає негайно полинути до мого Фронтона, до моєї прегарної душі, надто ж тепер, коли йому так нездужається: щоб зблизька його побачити; щоб потримати за руку; щоби, врешті-решт, лагідно, аби не заболіло, погладити ступню; щоб розігріти в купелі; щоби підставити плече, коли в купіль сходитиме? І ти називаєш мене приятелем — мене, який не кинув усього й не майнув щодуху

[1] Послідовність, поділ на книги та нумерація листів відповідає їхньому розміщенню в єдиному збереженому рукописі і найкращому та найновішому на сьогодні науковому виданні оригіналу, за яким виконано наш переклад. Це розташування листів лише подекуди та фрагментарно відображає первісний порядок листування, який в цілому втрачено. Реконструкцію приблизної хронології листів, яку виконав упорядник видання оригіналу, наводимо в кінці книжки.

[2] Тут і далі трикрапкою в квадратних дужках позначаємо місця, де текст оригіналу втрачено.

[3] Тут і далі, якщо не зазначено іншого, згадки про "батька" або "володаря" стосуються названого батька Марка Аврелія — імператора Антоніна Пія. Водночас згадки про "матір" чи "володарку" (як, наприклад, нижче в I, 3), коли не вказано іншого, стосуються рідної матері Марка Аврелія, Доміції Луцілли, яку після усиновлення Марка Аврелія Антоніном Пієм оселено разом з імператорською родиною.

до тебе? Та ж я, з отією моєю нерішучістю, ба навіть ледачістю, — за тебе кульгавіший! Що тут іще казати? Боюся, скажу щось — а ти й слухати не захочеш... Ти завше, як умів, намагався розвіяти мою журбу своїм влучним жартівливим словом і показати, з якою спокійною душею ти здатний усе це витерпіти. А от де моя душа — не знаю; знаю лише, що, хай де вона перебуває, — звідусіль лине до тебе. Змилуйся ж, подбай про себе, поїдь на води, щоб прогнати недугу: ти її мужньо, з усією поміркованістю та стриманістю терпиш, а от мені вона — щонайжорстокіша, щонайосоружніша мука. Тільки-но вдасться це зробити — благаю, черкни мені звістку, щоб я міг прийти до тями. А тим часом бодай із цим твоїм листом носитимуся.

2 Бувай здоров, наймиліший мій Фронтоне. А втім, годиться поважніше мовити — бо й ти мене про це просиш. О, всюдисущі добрі богове, молю вас: нехай мій наймиліший, найдорожчий Фронтон завше буде здоровий, із неушкодженим, неослабленим, незараженим тілом; хай буде здоровий, щоб бути зі мною.

Найприязніший з-поміж людей, бувай здоров.

3

Фронтон своєму Цезареві.

1 Безмежно любиш, Цезарю, отого свого Фронтона — аж так, що тобі, якнайкрасномовнішій людині, ледве стає слів висловити свою любов і засвідчити свою зичливість. То хто ж, на бога, щасливіший, хто блаженніший за мене — єдиного, кому ти шлеш такі палкі листи? Ще й прагнеш, наче закоханий, до мене бігти-линути!

2 Деколи, буває, навіть моя володарка, а твоя мати зізнається, що заздрить мені, бо аж так мене любиш. А якби ще й того твого листа прочитала, де ти до самих богів взиваєш із молитвою за моє здоров'я? Яке ж то щастя — бути дорученим богам через твої вуста! Невже гадаєш, що якийсь біль здатний дійняти мені тіло чи душу попри таку радість? Оце так! Уже ходжу — і мені геть не боляче, ані не важко. Чуюся сильним, здоровим, веселим; куди хоч піду, куди хоч побіжу. Повір, така веселість мене проймає,

що навіть відписати тобі одразу не зміг, тож надіслав того листа, якого відписав на твій попередній; а наступного поштаря[4] притримав, поки отямлюся від радості.

3 Ось і ніч минула; ось уже й другий день добігає кінця, а все не доберу, що та як тобі відписати. Справді-бо: що можу запропонувати приємнішого, ніжнішого, приязнішого від тих слів, які ти написав мені? Тішуся, що робиш мене невдячним, неспроможним відповісти милістю на милість: бо ж ти, направду, так мене любиш, що я ледве чи
4 зміг би любити тебе дужче. Ось і тема для розлогішого листа! За які ж то заслуги, на бога, так мене любиш? Яке ж то велике добро вчинив отой Фронтон, що ти аж так у нього замилуваний? Поклав голову за тебе чи за твоїх батьків? Наразився замість вас на небезпеку? Вірно урядував провінцією? Провадив військо? Та ж ні. Навіть в отих буденних послу́гах він не передує, та ще й робить це нечасто: не оббиває, ледь зоря, порогів вашого дому; не складає день у день вітання; не супроводжує по всіх усюдах; не дочікується повсякчас[5]. Гляди ж, щоб у тебе була напохваті проста відповідь, якби хто спитав, за що любиш Фронтона.
5 А от я понад усе волію, щоб твоя любов до мене була безпричинною. Для мене й не любов уже — коли постає з якоїсь причини, коли зав'язується з певних, обґрунтованих міркувань. Любов'ю вважаю щось нестямне, вільне, таке, що не служить жодним міркуванням, породжене радше захватом, аніж задумом. Її, любов, розігрівають не заздалегідь наготовані дрова обов'язку, а самовільно породжені випари. От і в Баях[6] мені більше до смаку гарячі печери, аніж лазебні печі, в яких вогонь, перевівши паливо й напустивши диму, розгоряється — і швидко гасне. Природні ж випари — незатьмарені та невпинні; вони й приємні, й нічого не коштують. Отак само й приязнь, підігріта

[4] Йдеться про раба-посланця, чиїм обов'язком було носити листи між адресатами.

[5] Описано узвичаєні вияви пошани клієнтів (підопічних) своїм патронам (покровителям).

[6] Баї — місто в Кампанії, славилося як розкішний курорт із купальнями.

обов'язком: не раз димить і викликає сльози, а щойно
6 зупинишся — гасне; нестямна ж любов — і тривка, й солодка. А ще, "заслужена" приязнь не росте й не міцніє так, як ота — нежданa, поривна. Це ж бо й деревцям, виплеканим та вигодуваним у садках та розсадниках, не зрівнятися міццю з гірським дубом, чи ялиною, чи вільхою, чи кедром, чи сосною: самовільно породжені, вони проросли без ладу й порядку, і зростила їх не праця та обов'язок доглядальника, а вітри та дощі.
7 Отак і твоя любов — неплекана, безпричинно породжена — маю надію, міцнітиме, наче кедри та дуби; бо ж якби плекалося її з обов'язку, то не переросла б і мирта з лавром — рослин пахучих, та не живучих. Та й загалом,
8 як ото Фортуна[7] противиться розумові, так і нестямна любов противиться любові з обов'язку. Хто ж не знає, що розум — то лише назва людського розсудку, а от Фортуна — богиня з богинь; що Фортуні присвячують і храми, й святині, й святилища, а от розумові — чи прирік хтось бодай якого боввана чи вівтаря? Тож недарма волію, щоби твоя любов до мене була породжена радше Фортуною,
9 аніж розумом: розумові ніколи не зрівнятися з Фортуною — ні величчю, ні користю, ні гідністю. Бо й влаштовані людською рукою та за людським задумом насипи не зіставиш із горами, ні водопроводи — з потоками, ні водозбори — з джерелами. До того ж розумом називають розсудливість у рішеннях, а от віщий порив — пророцтвом; і жоден чоловік не пристане на пораду щонайрозудливішої жони так, як пристав би на Сивіллині[8] віщування. До чого це все? А до того, що таки слушно волію радше любові поривної та нежданої, ніж обґрунтованої та заслуженої.
10 Тому, якщо існує обґрунтована причина твоєї, Цезарю, любові до мене, — стараймося це приховати, щоб ніхто й не знав. Нехай собі люди гадають, роздумують, сперечаються, здогадуються; нехай дошукуються, як ото витоків Нілу, й початків нашої любові.

[7] Фортуна — богиня і уособлення долі та випадку.

[8] Сивілла — міфічна пророчиця, жриця Аполлона в місті Кумах.

Але ось уже й десята[9] надходить, і твій поштар на мене
11 бурчить. Тож листу кінець. Чуюся направду ліпше, ніж сподівався. Про води наразі не думаю. Як же я люблю тебе, мій володарю, окрасо звичаїв, утіхо в горі! Спитаєш: "Чи не дужче, ніж я тебе?" Не такий я невдячний, щоб відповісти "так"...

Бувай здоров, Цезарю, разом із батьками і плекай свій хист.

4

Марк Цезар шле вітання Фронтонові, своєму наставникові.

1 Ось тобі дещиця проти сну, на захист безсоння[10]. Може, й лукавлю: віддаюся сну вдень та вночі, сам його не покидаю і йому не даю мене покинути — така вже між нами близькість. Та все ж хотів би нагнівати його своєю доганою:
2 хай забереться на хвилю й дасть мені нарешті попрацювати при каганці. Тепер до *любих умовиводів*[11]. Спочатку скористаюся тим, де стверджуєш, що я вибрав собі легшу тему, бо ганю сон, а ти — важчу, бо сон хвалиш: "Кому ж бо, — кажеш, — важко сон ганити?" Але ж те, що легко ганити, — важко хвалити; а те, що важко вихваляти, — не корисно уживати!

3 Та ходімо далі. Нині, перебуваючи в Баях, у тому довжелезному Одіссеєвому лабіринті[12], візьму собі дещицю стосовно нашої теми в самого Одіссея. Він-бо напевне не вернувся б *до рідного краю аж по двадцятому році*[13], ані

[9] Четверта пополудні за нашим обліком часу.

[10] Марк Аврелій пропонує — ймовірно, виконуючи завдання наставника, — риторичні аргументи проти уявного "звинуваченого", яким виступає сон.

[11] В оригіналі — епіхейрема, різновид силогізму, широко застосовуваний в античній риториці. Тут і далі курсивом виділено фрагменти, яким в оригіналі відповідає текст грецькою.

[12] Ймовірно, йдеться про підземні печери неподалік Баїв, що ним, за однією з легенд, Одіссей спускався в підземне царство мертвих.

[13] Пор. Гомер, Одіссея 16, 206. Тут і далі переклад Бориса Тена.

не блукав би так довго нашим озером[14], ані не зазнав би всього іншого, з чого складено *"Одіссею"*, якби тоді його *із утоми сном не огорнуло солодким*[15]. І хоча *на десяту* добу *показався берег вітчизни*[16], та що ж накоїв сон?

... Лихої послухали ради.
Міх розв'язали, й вітри усі вирвались з нього на волю!
Буря страшенна знялась, і від рідного берега вітром
Всіх їх, ридаючих, в море відкрите погнало[17].

Що, знову ж таки, сталося на острові Трінакії?

Сон найсолодший злили вони потім мені на повіки.
Раду тим часом лиху подає Еврілох товариству[18].

Коли ж товариші *повбивали Гелія корови численні й опасисті вівці, і шкуру обдерли, й стегна спалили, й утроби їх скуштували*[19], Одіссей прокинувся і

З зойком болючим тоді
заволав до богів він безсмертних:
"Горя ж мені завдали ви,
тим сном лиховійним приспавши!"[20]

То якраз сон довго не давав Одіссеєві пізнати свою вітчизну, попри те, що він *прагнув уздріти хоч дим, що над рідним підноситься краєм*[21].

[14] Йдеться про Середземне море, яке на піку могутності Риму було, по суті, його внутрішньою водоймою.

[15] Пор. Гомер, Одіссея 10, 31.

[16] Пор. Гомер, Одіссея 10, 29.

[17] Гомер, Одіссея 10, 46–49.

[18] Гомер, Одіссея 12, 12–13.

[19] Пор. Гомер, Одіссея 12, 128; 12, 359; 12, 364.

[20] Пор. Гомер, Одіссея 12, 170; 12, 172.

[21] Пор. Гомер, Одіссея 1, 58.

4 Тепер перейду від Лаертового сина до Атреєвого. Оте *"якнайретельніш"*[22], — яке ввело його в оману, через яке полягло чи кинулося навтіч стільки легіонів — таки зі сну
5 й зі сновидіння постало. А що каже *поет*, коли хвалить Агамемнона?

Ти не побачив би,
щоб Агамемнон дрімав богосвітлий[23].

А коли ганить?

Не подобає так мужеві радному ніч спочивати[24].

Це ж ті рядки, що їх колись дивовижно перекрутив знаменитий оратор![25]

6 Перейду тепер до нашого Квінта Еннія[26]. У нього, кажеш, таки зі сну та сновидіння все почалося?[27] Але ж якби зі сну не прокинувся, то й сновидіння свого ніколи не оповів би!

7 Нумо далі — до Гесіода-пастуха[28]. Кажеш, і він уві сні став поетом? А я от пригадую те, що колись читав із наставником:

[22] Натяк на епізод "Іліади", в якому Зевс, маючи намір знищити якомога більше ахейців, послав бога сну до ватажка ахейців Агамемнона зі згубною намовою. Пор. Гомер, Іліада 2, 11–13 (тут і далі переклад Бориса Тена):

Якнайретельніш до бою, скажи, хай готує ахеїв
Довговолосих, бо візьме він нині широкодорожнє
Місто троян...

[23] Гомер, Іліада 4, 223.

[24] Гомер, Іліада 2, 24.

[25] Ймовірно, йдеться про самого Фронтона, якого Марк Аврелій по-дружньому підколює.

[26] Квінт Енній — поет, чільним твором якого була міфічно-історична поема "Аннали". Від творів Квінта Еннія збереглися лише фрагменти.

[27] Як стверджує Енній у поемі, написати "Аннали" його спонукав сам Гомер, прийшовши до нього уві сні.

[28] Гесіод — давньогрецький поет, що уславився, зокрема, дидактичною поемою "Роботи і дні", в якій оспівує сільське господарство.

Череду гнав Гесіод по втоптаній кіньми дорозі;
Тут і зустрілась йому вервечка приязних Муз[29].

Бачиш? *"Тут і зустрілась"* — отже, мусив бути на ногах, коли перестрів тих Муз! А що вже думати, коли навіть щонайкрасномовніший хвалитель сну каже про сон таке:

Найсолодший... найближче до смерті подібний[30]?

8 Ото я понасплітав — більше з любові до тебе, ніж тому, що сам у це вірю! Добряче доганивши сну, вирушаю спати — бо ж писав тобі цього листа під вечір. Сподіваюся, сон мені не "віддячуватиме".

5

Фронтон Маркові Цезарю, своєму володареві.

1 Повертаюся додому — аж тут вручають мені твого листа. Ти надіслав мені його в Рим, тож його в Рим і доправили; а допіру нині переправили мені сюди й оце нещодавно вручили. Ту дещицю, яку я промовив на захист сну, ти у ньому спростував численними вишуканими доводами; і так вправно та доладно це зробив, що — в разі, як ота твоя кмітливість та дотепність від неспання, — я волів би, щоб
2 ти геть не спав. Але ж ти сам кажеш, що писав під вечір, збираючись невдовзі йти спати. Отже, це сон, що саме підкрадався, додав твоєму листу вишуканості! Сон — наче той шафран: ще нема його поруч — а вже здаля пахтить,
3 здаля втішає. Що ж, почну від зачину твого листа. Оте твоє "лукавлю" — щонайвишуканіше: забереш його — годі замінити таким же доречним та ваговитим. А отой вишуканий — наче вицілуваний — вислів: "Усього іншого, з чого
4 складено *«Одіссею»*"! І латину з грецькими віршами ти так уміло чергуєш та перемежуєш, що виходить неначе

[29] Каллімах, Причини 1, фрагмент 1, 2 і далі. Пор. також Гесіод, Походження богів 22–23 (переклад Андрія Содомори):

Вчили вони й Гесіода, було, милозвучного співу,
Як випасав він овець в Гелікона святого підніжжі.

[30] Пор. Гомер, Одіссея 13, 79–80.